

Ewa Bojaruniec-Król

(Gdański Uniwersytet Medyczny)

<https://orcid.org/0000-0001-5846-747X>

Beata Możejko

(Uniwersytet Gdański)

<https://orcid.org/0000-0002-0085-8686>

Gdańszczanka z książką, czyli leczenie duszy, a nie ciała. Wizerunek Dorothei Ferber z kościoła Najświętszej Marii Panny w Gdańsku

<https://doi.org/10.26881/sds.2025.28.02>

Keywords: woman, book, prayer book, patrician family, pentaptych, education

Tytułowa bohaterka artykułu, Dorothea Ferber (1459–1511), była przedstawicielką jednej z najbardziej wpływowych rodzin patrycjuszowskich w Gdańsku używającej herbu własnego – trzy głowy dzika w tarczy¹. Wizerunek Dorothei widnieje między innymi na tak zwanym Dużym Ołtarzu Ferberów z kaplicy św. Baltazara (i Trójcy Świętej) w gdańskim kościele Najświętszej Marii Panny².

¹ Rodzina Ferberów nieprzerwanie od XV aż do końca XVIII stulecia stanowiła elitę społeczną w Gdańsku. Na temat herbu rodowego Ferberów zob. E. Bojaruniec, *Herby mieszczańskie od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2014 („Materiały Towarzystwa »Dom Uphagena«” 1), s. 14–16; E. Bojaruniec-Król, *Nobilitacje patrycjuszy gdańskich wyrazem budowania niezależności politycznej i ekonomicznej elit zasiadających we władzach miejskich w XV–XVI w.* [w:] *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność*, red. S. Bykowska, E. Kizik, P. Paluchowski, Gdańsk 2015, („Res Gedanenses. Studia i Materiały Muzeum Historycznego Miasta Gdańska”, t. 9), s. 33–36.

² Postać Dorothei jest także wyobrażona na tzw. Małym Ołtarzu Ferberów w tym samym kościele, jednak ze względu na pewien szczegół odnoszący się do naszej bohaterki obecny tylko na Dużym Ołtarzu będziemy się zajmować tym właśnie obiektem.

Zanim zajmiemy się tym przedstawieniem, przybliżymy czytelnikowi początki rodziny Ferberów w Gdańsku, a zwłaszcza jej związek ze wspomnianą kaplicą.

Pradziadek Dorothei Johann Ferber (Ferwer) działał w Kalkar, w księstwie Kleve, w Nadrenii³. Z dwóch małżeństw miał kilkoro dzieci, w tym synów Eberharda i Govela⁴. To właśnie oni w 1415 r. osiedlili się w Starym Mieście Gdańsku⁵. Większą karierę zrobił Eberhard, który w 1427 r. otrzymał obywatelstwo gdańskie, a następnie przeprowadził się do Głównego Miasta i ożenił z córką ławnika Tiedemanna Eppenschede Dorotheą. Para doczekała się czworga dzieci, w tym Johanna, do którego jeszcze nawijemy⁶. Kolejną żoną Eberharda była Magdalene, córka ławnika Hermana Rogge⁷. Z tego związku również narodziło się kilkoro dzieci⁸.

³ A. Ferber, *Fünfhundert Jahre Ferber zu Weißenfels und Nachkommen*, Gera 1939, s. 69, 259; H. Zins, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, Lublin 1951, s. 2.

⁴ AP w Gdańsku [dalej: APG], 300 R/LI, nr 28, s. 13, 113, 117; PAN Biblioteka Gdańska [dalej: PAN BG], Ms. 602, s. 65.

⁵ APG, 300 R/LI, nr 28, s. 13; PAN BG, Ms. 602, s. 65; Th. Hirsch, *Die Oberpfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Th. 1, Danzig 1843, s. 397; D. Weichbrodt-Tiedemann, *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln von 14.–18. Jahrhundert*, Bd. 1, Klausdorf 1991, s. 168; H. Zins, *Ród Ferberów...*, s. 2–3; E. Bojaruniec, *Social Advancement among Patrician Families in Gdańsk in the Late Middle Ages and the Early Modern Period as Exemplified by the Ferber Family*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis” 2014, vol. 29 (*Mobility in the Eastern Baltics 15th–17th*), s. 151–152.

⁶ Jako potomstwo Eberharda z małżeństwa z Dorotheą Eppenschede są wymienieni: Nale, Johann, Dorothea oraz Ottilia, zob.: APG, 300 R/LI, nr 28, s. 13, 125, 127; PAN BG, Ms. 602, s. 65; H. Zins, *Ród Ferberów...*, s. 2–3; D. Weichbrodt-Tiedemann, *Patrizier, Bürger...*, s. 168; E. Bojaruniec, *Social Advancement...*, s. 152. Znane są także przekazy źródłowe, gdzie jako najmłodsze dziecko jest wymieniany Eberhard, którego wzmiankowano zamiast Ottilii, zob. APG, 300 R/LI, nr 28, s. 113.

⁷ APG, 300 R/LI, nr 28, s. 13; PAN BG, Ms. 602, s. 65; H. Zins, *Ród Ferberów...*, s. 2–3.

⁸ Wedle przekazów źródłowych Eberhard z małżeństwa z Magdalene Rogge mógł mieć 9 dzieci: Hermanna, Govela, Luberta, Elisabeth, Bernhardta, Catharine, Christine, Barbarę, Margarethę, zob. APG, 300 R/LI, nr 28, s. 13, 113, 117, 121, 129. W literaturze poświęconej rodzinie Ferberów odnaleźć można informację zaczerpniętą z XVII-wiecznej tablicy genealogicznej pochodzącej ze zbiorów PAN BG, że Eberhard miał łącznie 10 dzieci, w tym 6 z małżeństwa z Magdalene, czyli: Eberharda, Govela, Christine, Elisabeth, Luberta, Bernhardta, zob.: PAN BG, Ms. 602, s. 65; H. Zins, *Ród Ferberów...*, s. 2–3; D. Weichbrodt-Tiedemann, *Patrizier, Bürger...*, s. 168. Theodor Hirsch, opisując kaplicę przejętą przez rodzinę

W Gdańsku Eberhard pracował jako szyper i dorobił się na operacjach handlowych oraz kredytowych⁹. To właśnie jemu rodzina Ferberów zawdzięczała własną kaplicę w kościele NMP. Najpierw w 1448 r. przejął od Margareth, wdowy po rajcy Johannie Schembeke, siostry burmistrza Kłausa Rogge, ołtarz św. Baltazara i Trójcy Świętej położony przy filarze, przy południowo-wschodnim narożniku transeptu i nawy głównej. Ołtarz został ufundowany w 1408 r. przez Johanna Schembeke i jego ojca Godfryda. Warunki umowy między Eberhardem a Margareth nie są znane, nie wiadomo, jakie płatności wiązały się z przejęciem ołtarza¹⁰. W każdym razie w 1449 r. Eberhard podjął działania na rzecz przekształcenia ołtarza w kaplicę, zwaną również ślepą ze względu na to, że nie miała i nie ma okna. Ufundował też codzienną mszę poranną dla kupców przybywających wczesnym rankiem do Gdańska (latem miała to być msza o czwartej, a zimą o piątej)¹¹. Sam pomysł ufundowania takiej mszy świadczy o dwóch rzeczach, po pierwsze Eberhard dobrze znał zwyczaje środowiska kupieckiego, czyli poranne podróże¹² i jego duchowe potrzeby, a po wtóre świadomie budował prestiż rodziny Ferberów, nie tylko dbającej o siebie, o swoje zbawienie, ale też o społeczność kupiecką. W kolejnym pokoleniu Ferberów za sprawą Johanna, syna Eberharda, kaplica zyskała nowy wystrój, o czym jeszcze szerzej poniżej.

Johann (1430–1501) był pierwszym z rodziny Ferberów, który sięgnął w Gdańsku po urzędy. W 1463 r. został ławnikiem,

Ferberów, wspomniał natomiast, że Eberhard Ferber miał 14 dzieci, a jego głównym spadkobiercą był późniejszy burmistrz gdański Johann Ferber (1430–1501), zob. Th. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche...*, s. 398.

⁹ P. Oliński, *Zmiany własności fundacji w kościołach parafialnych na przykładach z kościoła parafialnego Najświętszej Marii Panny w Głównym Mieście Gdańsku* [w:] *Sociální svět středověkého města*, ed. M. Nodl, Praha 2006 („Colloquia mediaevalia Pragensia”, 5), s. 250–251; A.P. Orłowska, *Johan Pyre. Ein Kaufmann und sein Handelsbuch im spätmittelalterlichen Danzig*, Wien 2022, Bd. 1: *Darstellung*, s. 178; Bd. 2: *Edition*.

¹⁰ P. Oliński, *Zmiany własności...*, s. 250–251. Jak wyjaśnia cytowany badacz, warunki umowy są nieznane, ale Eberharda Ferbera łączyły z Margareth więzy rodzinne. Ojciec jego drugiej żony Herman Rogge był bratem Margareth i Kłausa, por. *idem*, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych*. (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo), Toruń 2008, s. 276.

¹¹ APG, 300/27, nr 3, k. 93 v. Miał też obowiązek utrzymywać dwóch lub jednego kapłana przy ołtarzu, zob. P. Oliński, *Zmiany własności...*, s. 252, na podstawie Th. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche...*, s. 398; też P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie...*, s. 276.

¹² P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie...*, s. 276.

od 1475 był rajcą, w 1478 sędzią, wreszcie od 1479 aż do śmierci w roku 1501 był gdańskim burmistrzem¹³. Przed 9 maja 1454 r. ożenił się z Barbarą¹⁴, córką rajcy gdańskiego Hildebranda Tanzenberga (zm. 1441/1443). Para doczekała się jedenaściorga dzieci: dziesięciu synów i jednej córki, naszej tytułowej bohaterki Dorothei, która otrzymała imię po babce ojczystej¹⁵. Za sprawą Johanna Ferbera jego rodzina została przedstawiona na dwóch ołtarzach, oba znajdują się w kaplicy św. Baltazara w kościele NMP¹⁶. Noszą one obecnie nazwy odpowiednio – Duży i Mały Ołtarz Ferberów¹⁷. Według literatury przedmiotu w 1483 r. Johann uzyskał dla kaplicy przywilej odpustowy od arcybiskupa ryskiego Stefana¹⁸. Co ważne, w 1483 r. Johann Ferber został wtrykiem kościoła Mariackiego¹⁹.

W tym miejscu zajmiemy się szerzej skrzydłami ruchomymi Dużego Ołtarza Ferberów, datowanymi na lata 1480–1484²⁰. Ścisłej, będzie nas interesował pewien niedostrzegany w dotychczasowej literaturze przedmiotu szczegół odnoszący się do Dorothei Ferber, wyobrażony na awersie prawego skrzydła Ołtarza. Przypomnijmy najpierw za najnowszymi badaniami, że Ołtarz był pierwotnie pentaptykiem z rzeźbioną częścią środkową, przedstawiającą

¹³ J. Zdrenka, *Urzednicy miejscy Gdańska w latach 1342–1793 i 1807–1814*, t. 2: *Biogramy*, Gdańsk 2008, s. 86–87, gdzie starsza literatura.

¹⁴ *Księgi maoletnich Głównego Miasta Gdańska z XV wieku*, wydał i komentarem opatrzył M. Grulkowski, Warszawa 2017. Barbara jeszcze określona jako dziecko Hildebranda 29 I 1453: III, nr 102; III, nr 79, 79a; jako panna – 1452 i 27 I 1453: III, nr 97 (26 I 1453), nr 128 (14 I 1453); II, nr 177, 177a (2 I 1452; 27 I 1453); z kolei 9 V 1454 Barbara określona już jako żona Johanna Ferbera: III, nr 141, 142.

¹⁵ PAN BG, Ms. 602, s. 66; Ms. 806, k. 47.

¹⁶ A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa 1979, s. 77, 192; P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie...*, s. 277, gdzie sugestia, że przy wzbogaceniu wystroju kaplicy być może jakąś rolę odegrała też żona Johanna, Barbara.

¹⁷ W kontekście poniższych dociekań datowanie Małego Ołtarza na 1485–1490 budzi co najmniej wątpliwości.

¹⁸ Th. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche...*, s. 405 bez podania źródła, za nim P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie...*, s. 277. Z kolei jednak W. Szyborski, *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011, s. 489, nie zna takiego odpustu, wymienia inny dla kaplicy św. Doroty, z 1482 r., wystawiony przez tego arcybiskupa, tak na podstawie APG, 300 D/70, nr 124.

¹⁹ E. Bojaruniec, *Ferber Johann, burmistrz Gdańska* [w:] *Gedanopedia*, red. B. Śliwiński, <https://tiny.pl/x44yn6g0> [dostęp: 26.02.2025].

²⁰ Ołtarz ma ogromną literaturę począwszy od XIX w., zbiera ją A. Jaśniewicz, *Portret w Gdańsku od schyłku średniowiecza do późnego baroku (1420–1700). Malarstwo, rysunek*, Gdańsk 2018, s. 221.

Kalwarię, zaginioną w 1945 r. Zagięły też ruchome skrzydła górne przedstawiające św. Barbarę i św. Małgorzatę na rewersach, a na awersach scenę Nawiedzenia²¹. Predella Ołtarza, datowana na czas po 1485 r., wyobraża kolejno: tablica lewa – św. Rajnolda i św. Idziego, prawa – św. Jana Chrzcziciela i św. Sebastiana. Skrzydła nieruchome datowane są na lata 90. XV w. Lewe z nich wyobraża św. Helenę, prawe św. Konstantyna²².

Wracając do dolnych ruchomych skrzydeł Dużego Ołtarza, ich rewersy przedstawiają scenę Zwiastowania, lewe skrzydło ukazuje Archaniola Gabriela (na wstędze napis: „Ave gracia plena dominus tecum”), prawe zaś Najświętszą Pannę Marię (na wstędze napis: „Ecce ancilla domini fiat michi domini”)²³. Odpowiednio lewy awers ukazuje klęczącego Johanna Ferbera z dziesięcioma synami, protegowanych przez św. Jana Ewangelistę, nad którym w baldachimie wyobrażony herb własny Ferberów (trzy głowy dzika w srebrnym polu)²⁴. Napis widniejący po prawej stronie na wstędze umieszczonej na ozdobnej tkaninie głosi: „ecce peccavi rex miserere”²⁵.

Z kolei na prawym, interesującym nas najbardziej awersie dolnych skrzydeł ruchomych, widnieją klęczące: żona Johanna, Barbara, z domu Tannenberg, z córką Dorotheą, protegowane przez ukazanego na tle ozdobnej tkaniny św. Jana Chrzcziciela, nad którego głową herb rodziny Tannenberg (dwie sosny w złotym polu, na brązowym pagórku)²⁶. Na wstędze, wyobrażonej po lewej stronie

²¹ Zob. W. Drost, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963, s. 123–124; A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku...*, s. 193.

²² J. Olszewska-Świetlik, *Technologia i technika gdańskiego malarstwa tablicowego drugiej połowy XV wieku*, Toruń 2005, s. 56 i przyp. 51; A. Jaśniewicz, *Portret w Gdańsku...*, s. 220.

²³ A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku...*, s. 193.

²⁴ W wyniku licznych konserwacji, przemalowań i retuszy warstwy malarskiej, którym obraz był poddawany w ciągu wieków, zmianie ulegała barwa pola herbu Ferberów. Niestarannie nałożona farba pozwala dostrzec ciemne, być może niebieskie pole godła oraz zamalowane krwawiące odcięcia głów trzech dzikich świń, co wiąże się ze zjawiskiem penitenti. Na temat przemalowań obrazu zob.: Th. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche...*, s. 403–404; W. Kussin, *Spätgotische Tafelmalerei in Danzig*, Erlangen 1937, s. 69; W. Drost, *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Die Marienkirche...*, s. 123; T. Dobrzeński, *Malarstwo tablicowe, katalog zbiorów, Muzeum Narodowe w Warszawie*, Warszawa 1972, s. 144; *idem*, *Średniowieczny portret w sakralnej sztuce polskiej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1969, t. 13, cz. 1, s. 136; J. Olszewska-Świetlik, *Technologia i technika...*, s. 51

²⁵ A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku...*, s. 193.

²⁶ Taki herb zob. PAN BG, Ms. 599, k. 22, nr 94.

zasłony, widnieje napis „Weest vuns ghedachtlich van helmeryc god almachtich”. Napis na ramie głosi: „hec est illa dulcis rosa pulchra nimis et formosa illam rogo salutate, hec est illa graciosia super omnes speciosa cum transitis inclinate”²⁷. Obie bohaterki tego przedstawienia, zarówno Barbara, jak i Dorothea, są ubrane w podbite futrem czarne płaszcze²⁸, przepasane zdobnymi skórzanymi pasami. Obie mają na głowie białe, wysokie, wiązane pod brodą czepce²⁹. Barbara ma złożone do modlitwy dłonie, a u jej boku wisi długi, bursztynowy sznur modlitewny. Sznur modlitewny Dorothei jest przerzucony przez lewą rękę na wysokości nadgarstka. Dorothea jest wyobrażona w pozie pozornie bardzo podobnej do pozy matki. Naszą uwagę zwraca trzymany przez nią w dłoniach przedmiot, a mianowicie książka (il. 1). Ten naszym zdaniem istotny szczegół, czyli książkę, jak dotąd pomija milczeniem szeroka literatura przedmiotu poświęcona Ołtarzowi³⁰. Brak też odniesień do tego przedstawienia w pracach poświęconych roli książki w życiu średniowiecznych kobiet³¹. Domyślamy się, że książka trzymana przez Dorotheę jest – do czego nawiązemy poniżej – modlitewnikiem.

Zanim zajmiemy się możliwymi analogiami i interpretacjami takiego przedstawienia średniowiecznej kobiety z książką, przypomnijmy kilka istotnych faktów z życia Dorothei. Urodzona w 1459 r. miała trzech starszych braci, dwaj pierwsi – Eberhard (1455–1462) i Johann (1456–1464) – zmarli w dzieciństwie³². Hildebrand natomiast, urodzony w 1457 r., a więc między nim

²⁷ A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku...*, s. 193.

²⁸ J. Olszewska-Świetlik, *Technologia i technika...*, s. 51, 55 (pierwotnie miały być czerwone, ale przemalowano je na znak żałoby).

²⁹ Na temat przemalowań czepców zob. T. Dobrzeniecki, *Malarstwo tablicowe, katalog zbiorów...*, s. 144.

³⁰ Literaturę tę zbiera A. Jaśniewicz, *Portret w Gdańsku...*, s. 220–221, w żadnej z przywołanej przez badaczkę prac nie ma mowy o tym detalu, nikt nie zwrócił uwagi na fakt, iż Dorothea trzyma książkę.

³¹ Nie wspomina nic o tym E. Potkowski, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006 (rozdział: *Kobieta a książka w średniowieczu – wybrane problemy*), s. 312–344 – podał ilustracje odnoszące się do czytającej Matki Boskiej. Na wyobrażenie kobiety z książką zwrócili uwagę D.H. Green, *Women Readers in the Middle Ages*, Cambridge 2007, oraz M. Clanchy, *Looking Back from the Invention of Printing, Mothers and the Teaching of Reading in the Middle Ages*, Brepols 2018, jednak bez znajomości tego gdańskiego przekazu.

³² PAN BG, Ms. 72, k. 4; 602, k. 66; 604, k. 55, 92; 806, k. 47; 806 b, k. 2, 3; Ms Uph. fol. 172, k. 2, 6; H. Zins, *Ród Ferberów...*, s. 12–13; D. Weichbrodt-Tiedemann, *Patrizier Bürger...*, s. 168, 500.

Il. 1. Duży Ołtarz Ferberów (prawe ruchome skrzydło),
kościół Mariacki w Gdańsku (fot. Ewa Bojaruniec-Król)

a Dorotheą były tylko dwa lata różnicy, uczęszczał do szkoły mariackiej, potem studiował w szkole katedralnej we Włocławku. Wiódł życie uczzonego, interesował się astronomią, zmarł 1 lipca 1530 r. (pochowany w Lidzbarku Warmińskim, gdzie do dziś zachowane w kościele św. św. Piotra i Pawła jego epitafium)³³. Kolejni bracia Dorothei byli od niej młodsi: Govel, urodzony

³³ J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński, Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej według stanu z 1980 r.*, „Studia Warmińskie” 1982, t. 19, s. 361.

w 1461 r., zmarł w 1474 r.³⁴ Johann, urodzony w 1464 r., kanonik koloński i chełmiński w 1484 r., został proboszczem kościoła NMP w Gdańsku³⁵, zmarł w roku 1493³⁶. W 1463 r. urodził się Eberhard, otrzymał imię po zmarłym bracie. Podobnie jak starszy Hildebrand uczęszczał do szkoły mariackiej, a potem kształcił się w szkole katedralnej we Włocławku. W 1481 r., czyli w czasie, gdy powstawał Ołtarz (ruchome skrzydła) został wysłany przez ojca na dwór książąt meklemburskich w Schwerinie, by uczyć się dworskich manier i rzemiosła rycerskiego. Jego kariera urzędnicza była bardzo błyskotliwa, poszedł w ślady ojca, sięgając w latach 90. XV w. po urzędy ławnika, rajcy, sędziego i burmistrza gdańskiego. Eberhard zmarł w 1529 r. w Tczewie, pochowano go w rodzinnej kaplicy, w Gdańsku³⁷. Z postacią Eberharda wiążą się też kolejne inwestycje w tej kaplicy – nie-ruchome skrzydła Dużego Ołtarza, upamiętniające wedle badaczy jego pielgrzymkę do Ziemi Świętej, u boku księcia pomorskiego Bogusława X, w latach 1496–1498³⁸. Kolejni bracia Dorothei – Georg (1466–1484), Lubert (1468–1487), Adrian (1469–1504) – zmarli młodo. Najmłodszy z jej braci, Moritz, urodził się w 1471 r. i zapisał się tzw. aferą z Anną Pilemann; w początkach XVI w. kształcił się w Rzymie, wybrał karierę duchowną i ostatecznie został biskupem warmińskim, zmarł w 1 lipca 1537 r. w Lidzbarku Warmińskim i tam go pochowano³⁹. Jak widać, większość braci Dorothei zmarła bardzo młodo. Ci żyjący dłużej, o których działalności wiemy nieco więcej, odebrali z pewnością dobre wykształcenie i można przypuszczać, że Dorothea, jedyna dziewczynka w tej rodzinie, też odebrała edukację, ucząc się czytać i pisać⁴⁰.

³⁴ PAN BG, Ms. 602, k. 65–66; 806, k. 47.

³⁵ Th. Hirsch, *Die Ober-Pfarrkirche...*, s. 405.

³⁶ PAN BG, Ms. 602, k. 66.

³⁷ E. Bojaruniec, *Social Advancement...*, s. 155–158, gdzie starsza literatura.

³⁸ J. Trupinda, *Peregrinus – Miles Christi. Dwa skrzydła Dużego Ołtarza Ferberów*, „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego” 1999, t. 6, s. 17–24; E. Bojaruniec, *Social Advancement...*, s. 155.

³⁹ PAN BG, Ms 602, k. 66; Ms 806, k. 47; B. Możejko, *Ferber Moritz, biskup warmiński* [w:] *Gedanopedia*, red. B. Śliwiński, https://tiny.pl/xw_xs2wh [dostęp: 26.02.2025].

⁴⁰ O kształceniu dziewcząt i czytaniu pisał Konrad Bitschin, zob. E. Potkowski, *Konrad Bitschin – edukacja kobiet i pożytki czytania* [w:] *Prusy, Polska, Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecia pracy naukowej*, red. A. Radzyński i J. Tandecki, Toruń 1999, s. 347–359.

Jak już wspomniano, ruchome skrzydła Ołtarza datuje się na lata 1480–1484. Dnia 1 lipca 1484 r. zmarła Barbara, matka Dorothei. W tym samym roku zmarł też jej młodszy brat Georg (daty miesięczne nie są znane). Jak wiadomo, od lipca do jesieni 1484 r. w Gdańsku szalała zaraza, na którą wedle kronikarskich relacji zmarło nawet 5400 mieszkańców⁴¹. Być może zatem wspomniana dwójka była także ofiarami zarazy.

W każdym razie wyobrażona na awersie Dużego Ołtarza Dorothea liczyła 21–24 lata i od kilku lat była już mężatką. W 1475 r. została bowiem wydana za Mathiasa Zimmermanna (1445–1513), późniejszego ławnika (1485), rajcę (1491), a wreszcie burmistrza (1504)⁴². W czasie, gdy powstawał Duży Ołtarz, para ta miała już kilkoro dzieci, mianowicie: córkę Katherine (ur. 1476, zapewne zmarła przed 1484, skoro jej siostra urodzona w 1484 otrzymała to samo imię). Dziewczynka otrzymała z pewnością imię po swojej babce ojczystej, Katherine z domu Ilhorn. Druga z córek, Barbara (1479–1505), otrzymała z kolei imię po babce macierzystej, wspomnianej wyżej Barbarze z domu Tannenberg. Dopiero trzecia z córek (1481–1513) otrzymała imię po matce, czyli Dorothea. Dnia 13 września 1483 r. urodził się syn Georg, późniejszy burmistrz gdański, zmarły po 1 grudnia 1547 r. W roku 1484 (już może po powstaniu obrazu) na świat przyszła kolejna córka Katherine, którą nazwano zapewne po jej zmarłej siostrze. Wiadomo, że żyła do 1540 r. W 1490 r. Dorothea Ferber urodziła drugiego syna, któremu dano imię po ojcu, Mathias. Był później ławnikiem i rajcą, zmarł 22 listopada 1556 r. Dwa lata później przyszedł na świat trzeci syn, Johann (zm. 1564), imię mogło być nadane po jednym z dwóch dziadków, ojczystym lub macierzystym⁴³. Nie są

⁴¹ W kronikach Christopha Beyera i oliwskiej czytamy o ataku zarazy 13 lipca 1484 r., ale już 16 marca wojewoda inowrocławski Jan z Oporowa pisał do rady miasta Gdańska, by władze gdańskie zabezpieczyły na czas zarazy panującej w mieście należący doń pierścień i kamień szafirowy, zob. o tym z wymienieniem źródeł B. Możejko, *Zarazy w średniowiecznym Gdańsku* [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 57–58.

⁴² J. Zdrenka, *Urzędnicy...*, s. 388, gdzie źródła i starsza literatura; zob. też *idem*, *Zimmermann Matthias, burmistrz Gdańska* [w:] *Gedanopedia*, red. B. Śliwiński, https://tiny.pl/q_910d8k [dostęp: 26.02.2025].

⁴³ PAN BG, Ms. 52, k. 70; 603, k. 32; 604, k. 66, 92; 605, k. 33; D. Weichbrodt-Tiedemann, *Patrizier, Bürger...*, s. 500; J. Zdrenka, *Zimmermann Maciej h. Korab* [w:] SBPN, Suplement I, red. Z. Nowak, Gdańsk 1998, s. 362–363; *idem*, *Urzędnicy...*, t. 2, s. 388; *idem*, *Matthias Zimmermann* [w:] *Poczet sołtysów, burmistrzów*,

bliżej znane daty narodzin córki Anny (zm. 1546) oraz dwóch córek noszących to samo imię – Brigitta⁴⁴.

Jak widać z tego zestawienia, sporą część życia Dorothei Ferber zajęło macierzyństwo. Wiosną 1504 r. musiała jednak się skoncentrować na goszczeniu w swoim domu – w kamienicy przy Długim Targu 17 – Heleny, małżonki króla polskiego Aleksandra Jagiellończyka, podczas ich wizyty w Gdańsku⁴⁵. Goszczenie Heleny stanowiło pewne wyzwanie. Trzeba było zapewnić warunki noclegowe dla niej i jej dwórek. Ze względu na prawosławne wyznanie małżonki Aleksandra wymogiem było również wydzielenie przestrzeni prywatnej do modlitwy. Wiadomo, że Helena podróżowała ze swoim antyminsem, przenośnym ołtarzem umożliwiającym prywatne nabożeństwa⁴⁶. Tyimi sprawami organizacyjnymi musiała z pewnością zająć się Dorothea. 29 maja 1504 r. towarzyszyła wraz z innymi małżonkami członków rady miejskiej w wycieczce Heleny łodzią do twierdzy Wisłoujście. Rodzinie Zimmermannów wizyta pary królewskiej przyniosła wymierne korzyści. Król Aleksander jeszcze w trakcie pobytu w Gdańsku, w czerwcu 1504 r., pasował Matthiasa na rycerza i nobilitował przez adopcję do herbu Korab⁴⁷. W 1505 r. także

nadburmistrzów, przewodniczących Miejskiej Rady Narodowej i prezydentów Gdańska od XIII do XXI wieku, red. B. Możejko, Gdańsk 2015, s. 116–119.

⁴⁴ PAN BG, Ms. 603, k. 32; 604, k. 93; por. D. Weichbrodt-Tiedemann, *Patrizier, Bürger...*, s. 500, gdzie pomyłkowa data narodzin Anny 1429 (może literówka i miało być 1479); podano, że córka Brigitta, urodzona w 1477 r., zmarła w 1529 r., ale to by oznaczało, że młodsza siostra urodzona w 1500 r., jeszcze za jej życia otrzymała to samo imię co ona, ok. 1520/1522 poślubiła Johanna Schewecke, zmarła w 1566 r.

⁴⁵ E. Bojaruniec, *Ceremony and pleasure on the occasion of the visit o Gdańsk in 1504 of Aleksander Jagiellończyk, King of Poland, and his wife Helena* [w:] *New Studies in Medieval and Renaissance Poland and Prussia. The Impact of Gdańsk*, ed. B. Możejko, London–New York 2017, s. 193; zob. też Z. Maciakowska, E. Barylewska-Szymańska, *Miejsce zamieszkiwania polskich władców w czasie wizyty w Gdańsku w XV–XVIII w.* [w:] *Król jedzie. Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w.*, Katalog wystawy czynnej w Muzeum Gdańskie od 6 lipca do 30 października 2018 r., t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, Gdańsk 2018, s. 181 (ale bez wzmiankowania o Dorothei).

⁴⁶ Według Edmunda Kizika, w czasie pobytu Heleny w Gdańsku, w domu Zimmermannów urządzono dla niej prowizoryczną kaplicę, zob. E. Kizik, *Uroczyste ujazdy królów polskich i członków ich rodzin do Gdańska od drugiej połowy XV do XVIII wieku* [w:] *Król jedzie...*, s. 38; por. G. Rutkowska, *Kościół w życiu Heleny moskiewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2020, t. 12(16), s. 287–288.

⁴⁷ E. Bojaruniec, *Ceremony and pleasure on the occasion of the visit o Gdańsk in 1504 of Aleksander...*, s. 193.

Dorothea dostała decyzją tego króla zaszczytu nobilitacji, przez adopcję do herbu Godziemba. Należy pamiętać, że zgodnie z obowiązującym w Polsce prawem tylko dzieci urodzone z ojca i matki szlachciców były uznawane za szlachtę⁴⁸. Zatem nobilitacja Dorothei nie tylko gwarantowała splendor, ale wpływała na losy potomstwa. Dodajmy jeszcze, że Dorothea była w rodzinie Ferberów pierwszą osobą nobilitowaną, bo dopiero jedenaście lat później jej młodszy brat, wspomniany wyżej Eberhard Ferber, uzyskał nobilitację od króla Zygmunta Starego⁴⁹. Wydaje się też, że była pierwszą gdańszczanką, która dostała zaszczytu nobilitacji. Dorothea zmarła 29 grudnia 1511 r. i została pochowana w kościele NMP, niespełna dwa lata później spoczął obok niej jej mąż Matthias⁵⁰.

Analizując wszystkie szczegóły biograficzne Dorothei, warto zwrócić uwagę, w jaki sposób i dlaczego została przedstawiona na awersie ruchomego skrzydła Dużego Ołtarza z książką. Trzeba podkreślić, że w kościele Mariackim jest oczywiście sporo obrazów (rzeźb) ukazujących postaci z książką, są to jednak wyobrażenia świętych niewiast i stosunkowo często Najświętszej Marii Panny w scenie Zwiastowania⁵¹.

Wiadomo też, że ikonograficzne wyobrażenia Zwiastowania często ukazywały klęczącą Marię Pannę, obok której na pulpicie lub klęczniku leżała otwarta księga⁵². Nie inaczej jest w scenie Zwiastowania na rewersie prawego, ruchomego skrzydła Dużego Ołtarza Ferberów. Warto tu zwrócić uwagę na ciekawy szczegół: Maryja, słuchająca

⁴⁸ E. Bojaruniec, *Nobilitacje patrycjuszki gdańskich w okresie panowania Kazimierza Jagiellończyka i jego synów*, rozprawa doktorska (dostępna w Bibliotece UG); eadem, *Herby mieszczan...*, s. 15–16.

⁴⁹ E. Bojaruniec, *Herby mieszczan...*, s. 14–15.

⁵⁰ *Danzigs Mittelalterliche Grabsteine von Bernh Engel und Reinh. von Hanstein*, Danzig 1893, s. 28, nr 41; T. Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, s. 215; por. G. Kotłowski, E. Starek, *Łacińskie inskrypcje w kościołach Gdańska. Bazylika Mariacka*, Pelplin 2014, s. 83: „Oby dusze mogły w spokoju nieustannie cieszyć się niebiańskim [tak samo wyd. 2021, s. 88] pokojem” versus (T. Jurkowlaniec): „dusze niech zażywają niebiańskiego pokoju wieczyście i spokojnie”.

⁵¹ Przykładowo, Ołtarz św. Barbary (datowany na lata 1480–1500), gdzie na predelli pośrodku została przedstawiona scena Zwiastowania, z otwartą księgą leżącą pośrodku, po lewej stronie wizerunki św. Katarzyny i św. Barbary z książką, po prawej św. Doroty i św. Małgorzaty – ta również z książką, zob. A.S. Labuda, *Malarsztwo tablicowe w Gdańsku...*, s. 213–214.

⁵² O wizerunkach Zwiastowania zob. Z. Kliś, *Zwiastowanie Marii w polskiej sztuce średniowiecznej*, „*Annalecta Cracoviensia*” 1992, t. 24, s. 289–310, gdzie też odwołanie do motywu książki w tej scenie oraz przykłady europejskie.

Archaniola Gabriela, prawą ręką czyni gest błogosławieństwa, a lewą ręką, trzymając biały rysik, wskazuje tekst w księdze. Nieco inaczej wygląda to na Małym Ołtarzu Ferberów, gdzie w scenie Zwiastowania klęcząca Maryja ze złożonymi rękoma czyta z otwartej księgi, jej wzrok jest bowiem wyraźnie skierowany na tekst⁵³. Znaczenie symboliczne otwartej księgi w wypadku Maryi jest oczywiste, odnosi się do jej życia. Jest to księga żywota⁵⁴. Z naszego punktu widzenia ważny jest pokazany też w obu wypadkach proces czytania, wzrok lub gest, świadczący o wykonywaniu tej czynności⁵⁵.

W tym kontekście trzeba przyjrzeć się sposobowi przedstawienia Dorothei Ferber z książką. Trzyma ją w obu dłoniach tak, że lewa dłoń, a szczególnie kciuk, spoczywa na dole karty, pozostałe palce, wskazujący i środkowy, podtrzymują okładkę z boku książki, zaś pod okładką są ukryte palce serdeczny i mały. Wydaje się, że książka się opiera na zasłoniętym przez nią prawym nadgarstku i na dłoni, której trzy środkowe palce są zgięte i spoczywają na górze (prawej karty), kciuka nie widać, a mały palec jest odgięty i zdaje się wskazywać na klęczącą przed Dorotheą matkę Barbarę. Nietrudno spostrzec, że Dorothea nie czyta trzymanej książki, wygląda tak, jakby właśnie oderwała się od lektury, ma pochyloną lekko głowę, ale spogląda w dal (il. 2). Jak można się domyślać, trzymana książka to modlitewnik. Domyśl opieramy przede wszystkim na kontekście przedstawienia, czyli sakralnym charakterze kaplicy rodzinnej Ferberów, do której zamówiono Ołtarz, a także na geście klęczenia charakterystycznym dla osób modlących się. Dodatkowo z ustaleń historiografii wiemy, że w tym czasie (II połowa XV w.) bardzo popularne modlitewniki tzw. godzinkowe były przeznaczone głównie dla świeckich, skierowane do tych kobiet i mężczyzn, którzy cenili sobie pobożność *devotio moderna*, opierającą się na modlitwie i prywatnej medytacji. Godzinki, odnoszące się między innymi do Matki Boskiej, były

⁵³ Zob. A.S. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku...*, ilustracje: 37, 38 – Duży Ołtarz Ferberów, rewersy skrzydeł ruchomych; 54 – zamknięty Mały Ołtarz Ferberów przedstawiający Zwiastowanie.

⁵⁴ Zob. K. Bracha, *Maria Mediatrix – Maria Adiutrix. Pobożność maryjna w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza. Sermones dominicales et festuales z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Warszawa 2023, o porównywaniu przez kaznodziei Marii do księgi, s. 209–216.

⁵⁵ Zob. uwagi D.H. Green, *Women Readers...*, s. 117–121, m.in. omówił przykład ikonograficzny – księżna Maria Burgundzka, czytająca godzinki, nie tylko kieruje wzrok na trzymaną w dłoniach otwartą książkę, ale też wyraźnie wodzi lewym palcem po lewej karcie tekstu (*ibidem*, s. 106, il. 6.).

Il. 2. Duży Ołtarz Ferberów – detal
(prawe ruchome skrzydło), kościół Mariacki
w Gdańsku (fot. Ewa Bojaruniec-Król)

czytane przez kobiety z prominentnych europejskich domów. Czytelniczki nie tylko śledziły tekst, ale też oglądały miniatury ilustrujące treści modlitewników⁵⁶.

Na tle wspomnianych wyżej przedstawień z gdańskiego kościoła NMP, których bohaterkami były święte kobiety, wyobrażenie świeckiej Dorothei z książką wydaje się wyjątkowe⁵⁷. Możemy jednak wskazać analogie do bardziej znanych i rozpoznawalnych dzieł z Europy Zachodniej, ukazujących świecką kobietę z książką (modlitewnikiem), z tego mniej więcej czasu⁵⁸.

Z około 1455 r. pochodzi obraz Petera Christusa znany jako *Portrait of a donor* (il. 3). Bardzo młoda dziewczyna w złotym wysokim czepcu na głowie, w eleganckiej czerwonej sukni podbitej futrem jest przedstawiona w pozycji klęczącej, z modlitewnie złożonymi dłońmi.

⁵⁶ A. Ziembka, *Sztuka Burgundii i Niderlandów 1380–1500*, t. 3: *Wspólnota rzeczy. Sztuka niderlandzka i północnoeuropejska 1380–1520*, Warszawa 2015, s. 590–594.

⁵⁷ W tej samej kaplicy Ferberów znajduje się jeszcze jedno przedstawienie – *Ecce Homo*, epitafium Nale z domu Ferber; u stóp Nale, ale też jej męża Tiedemana Langgerbecke, w listowiu leżą książki. Obraz ten potrzebuje jednak jeszcze weryfikacji, ponieważ był wielokrotnie przemalowywany.

⁵⁸ Przykłady ikonografii ukazujących kobietę z książką podał D.H. Green, *Women Readers...*, s. 100–114 (zna m.in. scenę ze św. Jadwigą Śląską z kodeksu, w zbiorach J. Paul Getty Museum w Los Angeles); zob. też M. Clanchy, *Looking Back from the Invention of Printing...*, s. 85–110 (rozdz.: *Images of Women with Prayer Books: What do they Signify*), gdzie zresztą odwołanie do kilku przykładów tych samych co u D.E. Greena.

Il. 3. Peter Christus, *Portret donatorki*,
ok. 1455, National Gallery of Art
w Waszyngtonie (domena publiczna)

Przed nią, na pulpicie klęcznika, spoczywa otwarta księga. Donatorka nie czyta jej jednak, patrzy w dal, nie interesując się otaczającą ją rzeczywistością. Dla niej ważniejsza jest sfera duchowa, a takie przedstawienie ma wskazywać na jej pokorę i pobożność, co podkreśla dodatkowo ukazana w głębi rycina z wyobrażeniem św. Elżbiety Węgierskiej⁵⁹.

⁵⁹ J. Sikorska, *Obraz grafiki. Forma i funkcja rycin z perspektywy malarzy niderlandzkich XV i początku XVI wieku* [w:] *Hans Memling i sztuka dewocji*

Kolejną analogię – kobietę z książką – można dostrzec na epitafium obrazowym Anny van Nieuwenhove Mistrza Legendy św. Urszuli (obecnie w Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku), datowanym na lata 1479–1483, a zatem na te same, kiedy miał powstać interesujący nas fragment Ołtarza Ferberów. Sportretowana Anna z domu Blasere, żona Jana van Nieuwenhove, zmarła 5 października 1479 r. po narodzinach córki Katarzyny⁶⁰. Obraz ukazuje Najświętszą Marię Pannę z dzieciątkiem oraz św. Annę prezentującą klęczącą kobietę, Annę van Nieuwenhove w czarnej sukni, ze złożonymi w modlitwie rękoma, obok niej spoczywa otwarta książka, zapewne modlitewnik (il. 4).

Nasuwa się też analogia do dwóch dzieł Hansa Memlinga. Pierwsze z nich to *Tryptyk rodziny Donne* (obecnie w National Gallery w Londynie), datowany na około 1478 r. (il. 5). Zamówiony przez sir Johna Donne z Kidwell obraz wyobrażał w centralnej części czytającą Matkę Boską zasiadającą na tronie (Dzieciątko Jezus jej przeszkadza w tym czytaniu, mnąc rączką kartę), po lewej stronie widzimy klęczącego fundatora protegowanego przez św. Katarzynę Aleksandryjską. Po prawej stronie tronu klęczą żona fundatora Elisabeth Hastings⁶¹, trzymająca w dłoniach otwarty modlitewnik, oraz ich kilkuletnia córka Anna. Obie są protegowane przez św. Barbarę. W przeciwieństwie do Matki Boskiej Elisabeth nie spuszcza wzroku, nie czyta z modlitewnika, spogląda przed siebie. Na skrzydłach ołtarza widnieją Jan Chrzciel i Jan Ewangelista. Drugie interesujące nas przedstawienie autorstwa Hansa Memlinga to *Tryptyk rodziny Moreel*, datowany na 1484 r. Centralny panel przedstawia postaci św. Maura, św. Krzysztofa i św. Idziego. Lewe dla patrzącego skrzydło wyobraża fundatora, patrycjusza brugijskiego, kupca, bankiera i burmistrza Brugii Willema Moreela z pięcioma synami, protegowanego przez św. Wilhelma. Przed klęczącym fundatorem

osobistej w Niderlandach XV i początku XVI wieku. Materiały z pierwszej międzynarodowej konferencji memlingowskiej, red. M. Kaleciński, Gdańsk 2019, s. 127–128. Co ciekawe, donator – z drugiej części obrazu – pokazany jako klęczący, ale bez księgi.

⁶⁰ M.P.J. Martens, *The Epitaph of Anna van Nieuwenhove*, „Metropolitan Museum Journal” 1992, vol. 27, s. 37–42.

⁶¹ O tym obrazie zob. A. Michiels, *Hans Memling*, New York 2007, s. 97–102, autor koncentruje się jednak nie na fundatorach, ale na Matce Boskiej, Dzieciątku, aniołach i postaciach świętych; zob. też B.G. Lane, *Hans Memling. Master Painter in Fifteenth – Century Bruges*, Brepols 2009, indeks.

Il. 4. Epitafium obrazowe Anny van Nieuwenhove
Mistrza Legendy św. Urszuli, ok. 1479–1483,
Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku
(domena publiczna)

na pulpicie spoczywa otwarta książka. Na prawym skrzydle obrazu widnieje protegowana przez św. Barbarę fundatorka, żona burmistrza, Barbara van Vlaenderberch (van Hertsvelde) z jedenastoma z jej trzynastu córek⁶² (il. 6). Kłęcząca Barbara patrzy przed siebie, także przed nią leży na pulpicie otwarta książka. Wiadomo, że około 1479 r. Willem i Barbara zamówili bardzo małą, ale iluminowaną książkę; tekst stanowiły łacińskie godzinki odnoszące się do Najświętszej Marii Panny. Wkrótce po otrzymaniu książeczki

⁶² O tym obrazie zob. G. Lane, *Hans Memling...*, s. 136–138.

Il. 5. Hans Memling, *Tryptyk rodziny Donne*, ok. 1478, Groeningemuseum, Brugia (domena publiczna)

Il. 6. Hans Memling, *Tryptyk rodziny Moreel*, ok. 1484, Groeningemuseum, Brugia (domena publiczna)

Barbara, główna użytkowniczka, wpisała do niej krótką modlitwę do Anioła Stróża⁶³. Mamy tu zatem potwierdzenie, że pojawienie

⁶³ C. Zwart, *Religious book owners and their networks: Lay religious practices and social connectivity in the urbanized Low Countries (c.1370–c.1550)* [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen, 2024] <https://doi.org/10.33612/diss.1014027952>, Copyright (pdf, s. 173–177) [dostęp: 26.02.2025]. Można też wskazać inne analogie, jak Anonymous (Brussels), *Altarpiece of Michel de Gauchy and Laurette de Jaucourt*, c. 1466, Ambierle, church of Saint Martin photo: Johan Geleyns -Ro scan, czy pracę Hugo van der Goes, ołtarz Trójcy Świętej – przedstawienie króla Szkocji Jakuba IV i jego żony Izabeli Portugalskiej, oboje na pulpitych

się książki na obrazie nie było tylko oderwanym od rzeczywistości pomysłem artysty czy fundatorów. Posiadali taki modlitewnik i był on przedmiotem ich domowej pobożności, dbałości o zbawienie duszy. Ważny był też prestiż związany z posiadaniem książki, modlitewnika jako przedmiotu luksusowego, ale związanego z pobożnością⁶⁴.

Wracając do przedstawienia Dorothei Ferber, z awersu ruchomego skrzydła Dużego Ołtarza gdańskiego kościoła NMP – może zastanawiać, czemu to ona trzyma otwartą księgę, a nie jej matka. Można to tłumaczyć faktem, że prawdopodobnie gdy powstawał ten fragment Ołtarza, Barbara Tannenberg już nie żyła (jak wcześniej wspomniano, zmarła 1 lipca 1484 r.). Innymi słowy, w sposób symboliczny jej księga życia była już zamknięta. Ssens ukazania jedynej córki fundatora dzieła – wydanej za patrycjusza o dobrych perspektywach – z książką w rękach można upatrywać w dbałości Johanna Ferbera o prestiż rodziny. Przedstawienie Dorothei jako posiadaczki książki, w domyśle czytelniczki świętych modlitw, miało świadczyć o dużym znaczeniu rodziny Ferberów w hierarchii społecznej ówczesnego Gdańska. Takie wyobrażenie córki to jednak nie tylko duma ojca z powodu jej dobrego zamażpójścia i wykształcenia, mogło też chodzić o przekaz religijny, moralizatorski i stanowić wskazówkę dla Dorothei co do jej dalszego życia⁶⁵. Zgodnie bowiem z ówczesnym kanonem wychowania młodych kobiet, choćby z elit

klęczników mają otwartą księgę (zob. *Trinity Altarpiece*, https://en.wikipedia.org/wiki/Trinity_Altarpiece [dostęp: 26.02.2025]).

⁶⁴ W *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, T. 2: *Handschriften zur Geschichte Danzigs* wymienia się XV-wieczny modlitewnik w kolekcji biblioteki. Jest to mała książeczka 11 x 7 cm, licząca 163 kart, zob. PAN BG, Ms. 2177; o posiadaniu książek D.H. Green, *Women Readers...*, s. 117; zob. też A. Adamska, *Latin and Vernacular – Reading and Meditation: Two Polish Queens and Their Books* [w:] *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages: Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*, ed. S. Corbellini, Utrecht 2013, s. 219–246 [dziękujemy Autorce za użyczenie nam tego tekstu]. W kontekście czytania książek przez kobiety ważny również tekst: P. Sheingorn, „*The Wise Mother*”: *The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary* [w:] *Gendering the Master Narrative. Women and Power in The Middle Ages*, eds. M.C. Erler and M. Kowaleski, Inha and London 2003, s. 105–134.

⁶⁵ Nie można zapominać, że patronka naszej bohaterki, św. Dorota, także była pokazywana z książką. Atrybuty tej świętej to m.in.: lilia, kosz jabłek i róż, miecz, palma męczeństwa, księga jest symbolem trwania w Słowie Bożym, zob.: J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli ikonograficznych*, Kraków 2009, s. 164–165; W kościele Mariackim w Gdańsku znajduje się retabulum św. Doroty, gdzie kwatera ze św. Dorotą – prawą dłonią strąca idola,

miejskich, miały naśladować Marię, Matkę Boską, lub święte niewiasty⁶⁶. Miały postępować zgodnie z Maryjnym: „niech się stanie wedle słowa Twego”. Na taką interpretację ukazania Dorothei zdaje się także wskazywać awers prawego skrzydła Ołtarza, na którym – jak już wspomniano – jest wyobrażona właśnie Maria wskazująca na księgę. Wiadomo, że wzór Maryjnej pobożności odgrywał istotną rolę w kaznodziejskim nauczaniu. Kaznodzieje postrzegali Maryję jako czytelnickę, jako kobietę umiejaczącą czytać, wypełniającą czas pobożną lekturą. Objaśniali też, że Maria jest żywą księgą, „z której się czyta i która naucza”⁶⁷. Nie można wreszcie zapominać, że sama czynność czytania religijnych tekstów miała pomagać duszy, uzdrawiać ją⁶⁸.

*

Gdańskie przedstawienie Dorothei Ferber z książką, zapewne modlitewnikiem, nie należało zatem do wyjątkowych, wpisywało się w ówczesną europejską tendencję. Jak wykazałyśmy, analogii ukazujących w celach dewocyjnych kobietę z książką jest naprawdę sporo. Podkreślano w ten sposób prywatną pobożność, dbałość o duszę i naśladowanie Najświętszej Marii Panny lub innych świętych kobiet. Co więcej, wyobrażenie księgi na obrazie miało nie tylko znaczenie symboliczne, ten przedmiot znajdował się w posiadaniu portretowanych.

Wedle naszych dociekań, kiedy powstawał Duży Ołtarz Ferberów, Dorothea była już od kilku lat żoną uznanego i pnącego się po szczyblach kariery miejskiej patrycjusza Matthiasa Zimmermanna. Niewątpliwie, poza wszelkimi aspektami religijnymi takie ukazanie Dorothei miało potwierdzić znaczenie rodziny Ferberów, co dodatkowo podkreślała posiadana książka i umiejętność jej czytania.

w lewej dłoni trzyma zamkniętą księgę (datowany na lata 1420–1430) – *Kościół Mariacki w Gdańsku. Malarstwo i rzeźba*, red. J. Friedrich, Gdańsk 2019, s. 46.

⁶⁶ E. Potkowski, *Konrad Bitschin – edukacja kobiet i pożytki czytania...*, s. 357–358.

⁶⁷ K. Bracha, *Maria Mediatrix – Maria Adiutrix. Pobożność maryjna...*, s. 209–219, podaje też, że czytająca Maria stawiała się przykładem i wzorem zachowań intelektualnych, oraz wspomina o przedstawieniach Marii jako czytelniczki w piśmiennictwie i w ikonografii; zob. też *idem*, *Maryja jako księga i Maryja z księgą w kaznodziejstwie polskim późnego średniowiecza* [w:] *Vir sapiens. Księga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, red. L. Korczak, M.D. Kowalski, S.A. Sroka, Kraków 2024, s. 115–126.

⁶⁸ Zob. D. McCann, *Soul-Health: Therapeutic Reading in Later Medieval England*, University of Wales Press 2018.

Osobną kwestią, wymagającą dalszych badań, pozostaje kompleksowe ujęcie prestiżowej roli kaplicy Ferberów oraz znaczenia obecności kobiet: Nale Ferber, jej córki Elisabeth, Barbary Tannenberg i Dorothei Ferber, w kontekście średniowiecznej ikonografii.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

300 D/70, nr 124; 300/27, nr 3; 300 R/LI, nr 28.

PAN Biblioteka Gdańska:

Ms. 72, 599, 602, 806, 806 b, 2177; Ms. Uph. Fol. 172.

Źródła drukowane

Księgi małoletnich Głównego Miasta Gdańska z XV wieku, wydał i komentarzem opatrzył M. Grulkowski, Warszawa 2017.

Orłowska A., *Johan Pyre. Ein Kaufmann und sein Handelsbuch im spätmittelalterlichen Danzig*, Bd. 2: *Edition*, Wien 2022.

Literatura przedmiotu

Adamska A., *Latin and Vernacular – Reading and Meditation: Two Polish Queens and Their Books* [w:] *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages: Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*, ed. S. Corbellini, Utrecht 2013, s. 219–246.

Bojaruniec E., *Ceremony and pleasure on the occasion of the visit o Gdańsk in 1504 of Aleksander Jagiellończyk, King of Poland, and his wife Helena* [w:] *New Studies in Medieval and Renaissance Poland and Prussia. The Impact of Gdańsk*, ed. B. Możejko, London–New York 2017

Bojaruniec E., *Ferber Johann, burmistrz Gdańska* [w:] *Gedanopedia*, red. B. Śliwiński, https://tiny.pl/q_910d8k [dostęp: 26.02.2025].

Bojaruniec E., *Herby mieszczan gdańskich od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2014 („Materiały Towarzystwa »Dom Uphagena«” 1).

Bojaruniec E., *Nobilitacje patrycjuszy gdańskich w okresie panowania Kazimierza Jagiellończyka i jego synów*, rozprawa doktorska (dostępna w Bibliotece UG).

Bojaruniec-Król E., *Nobilitacje patrycjuszy gdańskich wyrazem budowania niezależności politycznej i ekonomicznej elit zasiadających*

- we władzach miejskich w XV–XVI w.* [w:] *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność*, red. S. Bykowska, E. Kizik, P. Paluchowski, Gdańsk 2015 („Res Gedanenses. Studia i Materiały Muzeum Historycznego Miasta Gdańska”, t. 9).
- Bojaruniec E., *Social Advancement among Patrician Families in Gdańsk in the Late Middle Ages and the Early Modern Period as Exemplified by the Ferber Family*, “Acta Historica Universitatis Klaipedensis” 2014, vol. 29 (*Mobility in the Eastern Baltics 15th–17th*).
- Bracha K., *Maria Mediatrix – Maria Adiutrix. Pobożność maryjna w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza. Sermones dominicales et festuales z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Warszawa 2023.
- Bracha K., *Maryja jako księga i Maryja z księgą w kaznodziejstwie polskim późnego średniowiecza* [w:] *Vir sapiens. Księga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, red. L. Korczak, M.D. Kowalski, S.A. Sroka, Kraków 2024, s. 115–126.
- Clanchy M., *Looking Back from the Invention of Printing, Mothers and the Teaching of Reading in the Middle Ages*, Brepols 2018.
- Danzigs Mittelalterliche Grabsteine von Bernh. Engel und Reinh. von Hanstein*, Danzig 1893.
- Dobrzeńiecki T., *Malarstwo tablicowe*, katalog zbiorów, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1972.
- Dobrzeńiecki T., *Średniowieczny portret w sakralnej sztuce polskiej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1969, t. 13, cz. 1.
- Drost W., *Kunstdenkmäler, der Stadt Danzig*, Bd. 4: *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963.
- Ferber A., *Fünfhundert Jahre Ferber zu Weißenfels und Nachkommen*, Gera 1939.
- Green D.H., *Women Readers in the Middle Ages*, Cambridge 2007.
- Hirsch Th., *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in anzig in ihren Denkmalern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen leben Danzig*, Bd. 1, Danzig 1843.
- Jaśniewicz A., *Portret w Gdańsku od schyłku średniowiecza do późnego baroku (1420–1700). Malarstwo, rysunek*, Gdańsk 2018.
- Jurkowlaniec T., *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015.
- Kliś Z., *Zwiastowanie Marii w polskiej sztuce średniowiecznej*, „Annalecta Cracoviensia” 1992, t. 24, s. 289–310.
- Kizik E., *Uroczyste wjazdy królów polskich i członków ich rodzin do Gdańska od drugiej połowy XV do XVIII wieku* [w:] *Król jedzie*.

- Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w., Katalog wystawy czynnej w Muzeum Gdańskie od 6 lipca do 30 października 2018 r.*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, Gdańsk 2018, s. 32–55.
- Kościół Mariacki w Gdańsku. Malarstwo i rzeźba*, red. J. Friedrich, Gdańsk 2019.
- Kotłowski G., Starek E., *Łacińskie inskrypcje w kościołach Gdańska. Bazylika Mariacka*, Pelplin 2014.
- Kussin W., *Spätgotische Tafelmalerei in Danzig*, Erlangen 1937.
- Labuda A.S., *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa 1979.
- Lane B.G., *Hans Memling. Master Painter in Fifteenth – Century Bruges*, Brepols 2009.
- Maciakowska Z., Barylewska-Szymańska E., *Miejsce zamieszkiwania polskich władców w czasie wizyty w Gdańsku w XV–XVIII w.* [w:] *Król jedzie. Wizyty władców polskich w Gdańsku XV–XVIII w., Katalog wystawy czynnej w Muzeum Gdańskie od 6 lipca do 30 października 2018 r.*, t. 1: *Eseje*, red. E. Kizik, Gdańsk 2018, s. 180–193.
- Marecki J., Rotter L., *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli ikonograficznych*, Kraków 2009.
- Martens M.P.J., *The Epitaph of Anna van Nieuwenhove*, „Metropolitan Museum Journal” 1992, vol. 27, s. 37–42.
- McCann D., *Soul-Health: Therapeutic Reading in Later Medieval England*, University of Wales Press 2018.
- Michiels A., *Hans Memling*, New York 2007.
- Możejko B., *Ferber Moritz, biskup warmiński* [w:] *Gedanopedia*, red. B. Śliwiński, https://tiny.pl/xw_xs2wh [dostęp: 26.02.2025].
- Możejko B., *Tło burzliwej historii zaręczyn Anny Pilemann i Maurycego Ferbera* [w:] *Kobiety o kobietach. Studia i szkice. Średniowiecze i czasy nowożytne*, red. W. Zawitkowska, Rzeszów 2010, s. 105–117.
- Możejko B., *Zarazy w średniowiecznym Gdańsku* [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012.
- Oliński P., *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008.
- Oliński P., *Zmiany własności fundacji w kościołach parafialnych na przykładach z kościoła parafialnego Najświętszej Marii Panny w Głównym Mieście Gdańsku* [w:] *Sociální svět středověkého města*, ed. M. Nodl, Praha 2006 („Colloquia mediaevalia Pragensia”, 5), „Colloquia mediaevalia Pragensia”, 5).

- Orłowska A.P., *Johan Pyre. Ein Kaufmann und sein Handelsbuch im spätmittelalterlichen Danzig*, Bd. 1: *Darstellung*, Wien 2022.
- Olszewska-Świetlik J., *Technologia i technika gdańskiego malarstwa tablicowego drugiej połowy XV wieku*, Toruń 2005.
- Piskorska J., *Lidzbark Warmiński. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej według stanu z 1980 r.*, „Studia Warmińskie” 1982, t. 19.
- Potkowski E., *Konrad Bitschin – edukacja kobiet i pożytki czytania [w:] Prusy. Polska. Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecia pracy naukowej*, red. A. Radzyński i J. Tandecki, Toruń 1999, s. 347–359.
- Potkowski E., *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006.
- Rutkowska G., *Kościół w życiu Heleny moskiewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 2020, t. 12(16).
- Sheingorn P., „The Wise Mother”: *The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary [w:] Gendering the Master Narrative. Women and Power in The Middle Ages*, eds. M.C. Erler and M. Kowalski, Inhaca and London 2003, s. 105–134.
- Sikorska J., *Obraz grafiki. Forma i funkcja rycin z perspektywy malarzy niderlandzkich XV i początku XVI wieku [w:] Hans Memling i sztuka dewocji osobistej w Niderlandach XV i początku XVI wieku. Materiały z pierwszej międzynarodowej konferencji memlingowskiej*, red. M. Kaleciński, Gdańsk 2019.
- Szyborski W., *Odpusty w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2011.
- Trupinda J., *Peregrinus – Miles Christi. Dwa skrzydła Dużego Ołtarza Ferberów*, „Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego” 1999, t. 6.
- Weichbrodt-Tiedemann D., *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln von 14.–18. Jahrhundert*, Bd. 1, Klausdorf 1991.
- Zdrenka J., *Matthias Zimmermann [w:] Poczet sołtysów, burmistrzów, nadburmistrzów, przewodniczących Miejskiej Rady Narodowej i prezydentów Gdańska od XIII do XXI wieku*, red. B. Możejko, Gdańsk 2015.
- Zdrenka J., *Zimmermann Maciej h. Korab [w:] Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, Suplement I, red. Z. Nowak, Gdańsk 1998.

- Zdrenka J., *Zimmermann Matthias, burmistrz Gdańska* [w:] *Gedanopedia*, red. B. Śliwiński, https://tiny.pl/q_910d8k [dostęp: 26.02.2025].
- Zdrenka J., *Urzędnicy miejscy Gdańska w latach 1342–1793 i 1807–1814*, t. 2: *Biogramy*, Gdańsk 2008.
- Ziemia A., *Sztuka Burgundii i Niderlandów 1380–1500*, t. 3: *Współnota rzeczy. Sztuka niderlandzka i północnoeuropejska 1380–1520*, Warszawa 2015.
- Zins H., *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI w.*, Lublin 1951.
- Zwart C., *Religious book owners and their networks: Lay religious practices and social connectivity in the urbanized Low Countries (c.1370–c.1550)* [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen, 2024], <https://doi.org/10.33612/diss.1014027952>, Copyright (pdf) [dostęp: 26.02.2025].

Abstract

A lady of Gdańsk with a book, or a cure for the soul not the body:
The portrait of Dorothea Ferber from St Mary's Church in Gdańsk

This article deals with the image of Dorothea Ferber (1459–1511) on what is known as the Great Altar in St Mary's Church in Gdańsk. This representative of one of the most influential families in Gdańsk is depicted with a book. Hitherto historians have paid absolutely no attention to this object. In the article, we show that such a depiction is not exceptional, but is part of a contemporary tendency in Europe. There is, indeed, a large number of similar devotional works showing a woman with a book. An image of this kind was intended to show private piety, care for the soul, and imitation of the Virgin Mary or other holy women. Furthermore, the book depicted such a picture was intended to have a meaning that was not just symbolic; that object was among the possessions of those women in the pictures. Our research indicates that when the Great Altar of the Ferber Family was produced, Dorothea had for several years been the wife of the well-known patrician Matthias Zimmermann, at that time rising in his city career. There is no doubt that this depiction of Dorothea, besides its religious aspects, was intended to show her family's importance, emphasized by the possession of a book and the ability to read.